

**ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
(ԶԵՎՈՒՅԹԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՏԱՐԲԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ)**

Հոդվածում ցույց ենք տվել, որ հայերենի բառակազմության պատմական քննության առաջին փորձը կատարել է Մարտ Մուրադյանը 1970-ականին: Այդ հայեցակետով բացահայտվում են բառերի կառուցվածքային տարրերը և ամեն մի փոխում կատարված փոփոխությունները, ինչպես նաև երկու տեսակ փոփոխակ միավորները՝ գործուն և ոչ գործուն փոփոխա տարրերը, նրանց ձևային բաժանման և իմաստային դրսևորումները, տարրորոշման սկզբունքը, օժանդակ տարրերի գործառնությունը և այլն:

Բանալի բառեր¹՝ հայագիտություն, լեզվի հին, միջին, արդի փուլեր, հնդեվրոպական նախալեզու, պատմական քննություն, համաժամանակյա և տարաժամանակյա մեթոդներ, ստուգաբանություն, ձևային բաժանում, տարրաբանություն, հնչյունական ածանցներ, գործուն և ոչ գործուն փոփոխակներ, տարրորոշում, գլխավոր, օժանդակ և սին տարրեր:

Հայերենի բառագիտությունը հետաքրքրական և սովորաձուլ գիտակարգ է, որի բաժիններն են՝ իմաստաբանություն, ստուգաբանություն, բառակազմություն, դարձվածաբանություն և բառարանագրություն, որոնց առանձնակի ուսումնասիրությունները բերում են ընդհանրական արժեքավոր արդյունքներ:

Մինչև 1970-ից 80-ական թվականները համաժամանակյա քննադատական կատարվել են բազմաթիվ և բազմապիսի գիտական ուսումնասիրություններ, որոնք խոր հետք են թողել հայոց լեզվի և հայ մշակույթի պատմության մեջ: Ուշագրավ է, օրինակ, որ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտը ձեռնարկել է հայոց լեզվի ամբողջական պատմության ստեղծումը: Եվ Հ. Աճառյանի «Հայոց լեզվի պատմություն» երկհատորյակից (1940-1951) և «Հայերեն արմատական բառարան» քառահատորից հետո հանձնարարվել են 4 գրքեր.

1. Նախագրային ժամանակաշրջան (հեղինակ՝ Գ. Բ. Ջահուկյան).
2. Հին շրջան (հեղինակ՝ Լ. Ս. Հովսեփյան).
3. Միջին շրջան (հեղինակ՝ Պ. Կ. Վարդապետյան).
4. Նոր շրջան. արևելահայերեն (Ս. Գ. Աբրահամյան, Ն. Ա. Պառնասյան), արևմտահայերեն (հեղինակ՝ Ա. Ե. Սարգսյան)՝:

Ընթերցողներին հայտնի՝ արժեք ունեցող բազմաթիվ ուսումնասիրությունների շարքում բացառիկ ուշադրության արժանի են ժամանակակից բառագիտությանը վերաբերող Էդուարդ Աղայանի քննարկումները 1980 և 1984 թթ.: Տարբեր գրքերում նույնական վերլուծություններ ու բնութագրումներ են. միայն երկրորդ հրատա-

¹ Տե՛ս Գ. Բ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., Ե., 1987, էջ 5-6:

րակությունում կառուցվածքային փոփոխություն է արված. բաժանված են ութ գլուխները²:

Բառագիտության բոլոր բաժիններն առանձին-առանձին մանրակրկիտ քննության են ենթարկված. լեզվի զարգացման առանձին շրջաններում, ենթաշրջաններում, փուլերում նրանց գործառնությունները բացահայտված են, և հայտնի են մեզ, բառագիտությանն առնչվող խնդիրներն ըստ փուլերի լուծվում են ստուգաբանությունների և ձևությամբական վերլուծությունների միջոցով: Բոլոր բաժիններն էլ արժանի են պատմական վերլուծության, նրանցից առավել դուր են գալիս բառակազմության պատմական վերլուծություններն ու բնութագրումները, որովհետև դրանցով բացահայտվում են բառերի կառուցվածքային տարրերը պատմական քննության հայեցակետից, երկու տեսակ փոփոխակ միավորները գործուն և ոչ գործուն փոփոխակ տարրերը, նրանց ձևությամբական և իմաստային դրսևորումները, փոփոխակ տարրերի դասակարգումը և տարրորոշման սկզբունքը, օժանդակ տարրերի գործառնությունը և այլն:

Մարո Հայրիկի Մուրադյանը 1975 թվականին հրատարակած իր ուսումնասիրության մեջ գրում է. «...հայագիտության ասպարեզում առայժմ թեկուզ մեկ լեզվական ժամանակահատվածի ձևությամբ համակարգ պատմական վերլուծության ենթարկված չէ»³: Շարունակելով իր խոսքը՝ հավելում է. «Բառերի կառուցվածքը պատմական վերլուծության ենթարկելու պրակտիկա մեզանում դեռևս չկա. բառերի բաղադրիչ միավորները առայժմ քննվել են կա՛մ համաժամանակյա, կա՛մ ստուգաբանական եղանակով»⁴:

Ուրեմն՝ բառագիտության պատմական ուսումնասիրությունը ենթադրում է բառերի կառուցվածքը վերլուծելու պատմական եղանակ, որը ա) նկատի է առնում ստուգաբանական վերլուծության արդյունքները, բ) խստորեն հետևում է լեզվի ամեն մի փուլում կատարված փոփոխությունները հաշվի առնելու սկզբունքին (ՄՄ, 5):

Հեղինակի կարծիքով՝ համաժամանակյա մեթոդի որոշ ըմբռնումներ մակերեսային են. օրինակ՝ համաժամանակյա ըմբռնումով գալար և գլոր բառերը իրար հետ կապ չունեցող բառեր են՝ միավորներ են, իսկ պատմական ըմբռնմամբ միևնույն բառի ոչ գործուն փոփոխակներն են, որոնք դեռևս իմաստային կապի մեջ են և դադարած օրինաչափությունների արգասիք են:

Տարրաբանությունը էական միջոց է ստուգաբանական և ձևությամբական վերլուծությունների հարցում, ուստի անհրաժեշտ է բառակազմական կառուցվածքային տարրերը դասակարգել՝ ըստ բառերի ներսում նրանց կատարած դերի, որոնք երբ խումբ են ներկայացնում՝ գլխավոր, օժանդակ և սին:

1. **Գլխավոր տարրերը** բառարմատներն են՝ արմատական ձևայինները՝ այգ, լի, ջուր/ջր, խօս, ըստ, ու, ե/է: Կիրառական հնարավորություններով երկու տեսակ են՝ ա) **Անկախ տարրեր**՝ սուր, թուր, սէր, բ) **Կախյալ տարրեր**, որ միայնակ չեն կիրառվում իբրև բառ, օր.՝ բերձ (բարձ-ր-ա-բերձ), եղ (եղ-ն-իկ, եղ-ջ-եր-ու), երփ (երփ-ն-երանգ): Իրենց արտահայտած իմաստով՝ ա) **Հասկացական**՝ տուն, հող, քոյր, բիւր, մաւտ (մոտ), բ) **Հարաբերական**՝ բայց, իսկ, թե, ընդ, գ, ի (յ), ու, և:

² Տե՛ս Գ. Բ. Զահուկյան, Է. Բ. Աղայան, Վ. Ն. Ստաբեյյան, Վ. Ա. Քոսյան, Հայոց լեզու, I մաս, Ա պրակ, Ներածություն, հնչյունաբանություն, բառագիտություն, դարձվածաբանություն, Ե., 1980, էջ 187-524:

Նույնի (Է. Բ. Աղայանի), Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Ե., 1984, 371 էջ:

³ Տե՛ս Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, II, 1975, (5-158), [Մ. Հ. Մուրադյան, Բառագիտություն (5-158), հետապտու՝ ՄՄ]:

⁴ Տե՛ս Մ. Հ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 7:

2. **Օժանդակ տարրեր.** երկրորդական ձևայիններն են՝ ին (լոյս-լուսին), ակ (տուն-տնակ):

3. **Մին տարրեր.** բառերի այն բաղադրիչներն են, որոնք տրոհելի են, սակայն կորցրել են իրենց նշանակությունը: Հին հայերենում՝

Օր.՝ **ի** բաղադրիչը **տեղի** բառում, երբ գուգահեռ կա **տեղ** բառը.

ն բաղադրիչը **եկն** «գալուստ» բառում, երբ կա **եկ** «գալուստ».

ջ բաղադրիչը **գաղջ** բառում՝ **գոլ** բառի մոտ.

ձ բաղադրիչը **դեղձան** բառում, երբ կա **դեղին**.

ծ բաղադրիչը **պուրծ** միավորում, երբ կա **պուր**:

Միջին հայերենում՝ **-ջ, -ն** բաղադրիչները **բողջն** «գունդ» բառում, երբ կա **բուլ** «գունդ», **բուրդել** «կլորացնել».
-տ բաղադրիչը **մօրտ** «ճահիճ» բառում, երբ կա **մօր** «ճահիճ», **ա (յ)** բաղադրիչը **հիմայ** բառում, երբ կա **հեմ** «այժմ»:

Արդի հայերենում՝ **-բ** բաղադրիչը **ձեքբակալել** բառում, երբ կա **ձեռ**.
-յ բաղադրիչը **կայ, գոյ** միավորներում, երբ կան **կա, գո** (կայք և մոտակա. **գոյ** և **ինքնագո**):

Նախագրային ժամանակներից հայերենի բառակազմության խնդրում նոր ձևայինների առաջացման պատմական կարևոր իրողություն էր հնդեվրոպական նախալեզվի վերջին ձայնավորի անկման, վերացման երևույթը: Նախ այդ իրողությունը վճռական դեր է ունեցել հոլովման բարդ համակարգի ձևավորման հարցում, որից հայերենը հրաժարվել է՝ ձևավորելով իր համակարգը, իսկ հայերենի բառակազմական ձևայինների առաջացման գործում լիարժեք կարգով ազդեցություն է ունեցել, հատկապես ածանցակերտմամբ:

Հայերենի մեկ ածանցը կարող է սերել հնդեվրոպական թե՛ մեկից և թե՛ երկուսից, երեքից: Այժմ նշենք մի քանիսը, հետո վկայենք օրինակներ:

Ածանցներ՝ -ն < հնդեվր. -no//n	- ին < հնդեվր. -ino
-ր < հնդեվր. -ro//ra//ri, նաև er	- ի < հնդեվր. -yo
-մ < հնդեվր. -mo	- ղ < հնդեվր. -lo

Ն ածանցը՝ 1. Անվանակերտ նշանակությամբ. **բա** բայարմատից (բա-մ «խոսում եմ», բա-ս, բա-յ) **բա-ն** «խոսք».
թա բայարմատից (թա-ն-ա-մ «թրջում եմ»..., թա-ց-ի «թրջեցի»...) կազմվում է **թա-ն** «թաց ուտելիք, ջրալի կերակուր» բառը. **կեա** բայարմատից **կեա-ն-ք** «կենդանություն, գոյություն» բառը. **ջերմ** «տաք, տաքուկ» (ջերմ-ային, ջերմ-ան-ամ) բառից՝ **ջերմն** «տենդ» բառը. **այր** արմատի **ար** փոփոխակից (գրաբ. ար-ա-հետ, ար-ու, ար-ի «քաջ»)՝ **առ-ն** «արու ոչխար» բառը. **սեռ** «շառավիղ, սերունդ, ազգ, ցեղ, տոհմ» բառից՝ **սեռ-ն** «հարազատ, պարզ, հստակ, ջինջ, բուն, անխառն, անկեղծ» բառը:

2. Որոշ դեպքերում **ն** ածանցը որպես բաղադրիչ թեև տրոհելի է, սակայն այդ բառերում նրա ձևային իմաստը մթազնաձ է:

Օրինակ՝ **ձմեռ-ն** (հմմտ. ձմեր-ք, ձմեր-ոց, ձմեր-ային, ձմեր-ե-մ, ձմեր-ուկ).

ձեռ-ն (հմմտ. ձեռ-ք, ձեռ-բ-ազատ, ձեռ-բ-ա-կալ).

ոտ-ն (հմմտ. ոտ-ք). **ծունկ-ն** (հմմտ. ծունկ, ծնկ-ի-մ, ծնկ-ան-ա-մ).

ակ-ն (հմմտ. առ-ակ). **դուռ-ն** (հմմտ. դուր-ք, դր-աց-ի, դր-անդ-ի):

3. **Ն ածանցը** շատ բառերում բաժանելի չէ և իբրև բաղադրիչ գիտակցվում է.

Օրինակ՝ շուրթն, եղեգն, եգն, խուփն, գմբեթն, երփն, կայծակն և այլն:

4. Որոշ բառերում ոչ միայն տրոհելի՝ բաժանելի չէ **ն** ածանցը, այլև չի գիտակցվում:

Օրինակ՝ **գին** (= գի-ն < ues-no). **քեն** (= քե-ն < kuei-no).
քուն (= քու-ն < suop-no). **մուն** (= մու-ն < mus-no).

Ն ածանցի իմաստի կորստին հաջորդում է նրա հնչյունային անկման պատմական գործընթացը հետքադաձայնային դիրքում:

Գրաբ. – սունկն//սունկ, սառն//սառ, կողմն//կողմ, կնճիռն//կնճիռ, տուտն//տուտ.

Միջ. հայ. – **բողջն** «գունդ»//բողջ «պալար» (**բղջ**-ուն «պալարոտ»).

մառն «մշուշ, խավար» (հմմտ. **մար**-ել «հանգցնել» **մո**-այլ «մշուշ, մթնշաղ»).

ջերմն//**ջերմ** «տենդ, հիվանդություն». **թոռ-ն** // **թոռ**, **ձեռ**, **ձուկ**, **գառ**, **հարս...**

Ն ածանցի կամ **ն** հնչյունի անկման գործընթացն ավարտվում է ժամանակակից հայերենի գրական տարբերակներում (արևելահայերեն, արևմտահայերեն) և բարբառների մեծ մասում (ամառ, ձմեռ, լեռ, անձ, թոռ, մուկ, ձուկ, մատ, մաս, հարս, շուրթ, եգ, բեռ, նուռ...):

Մակայն արդի գրական լեզվից իսպառ չի վերացել, հանդիպում է որպես սին տարր, ձևական բաղադրիչ, ինչպես **դո-ն-փակ**, **մատ-ն-ա-ցույց**, **լեռ-ն-ա-խոտ**, **հարս-ն-ա-քար**, **մաս-ն-ա-կից** և այլն, հոգնակի կազմություններում՝ **ձկ-ն-եր**, **թոռ-ն-եր**, **դո-ն-եր**, **եգ-ն-եր**...

Ն բաղադրիչը լիովին մթագնել-ձուլվել է **ան** հոլովիչի մեջ, օրինակ՝ **թոռ** – **թոռ-ան** (= **թոռ-ա-ն**), **նուռ** – **նո-ան** (= **նո-ա-ն**), **դուռ** – **դո-ան** (= **դո-ա-ն**):

Գրաբարի **բա-ն**, **թա-ն** բաղադրություններն արդի հայերենում նվազագույն նշաններ են՝ **բան**, **թան**, քանի որ **բա**, **թա** արմատները կորցրել են ձևային արժեքը, և նրանցում **ն** ածանցը չի գիտակցվում, ինչպես **գին**, **քուն**, **քեն**, **մուն** բառերում գրաբար փոխում չէր գիտակցվում:

Հ. Աճառյանը նշում է, որ հնդեվրոպական **ro//ra//ri** և **er** ածանցները հայերենում արտահայտվում են **ր** նշանով⁵:

Գրաբարում **լի**, **լու**, **դ(ի)դի**, **տու** արմատները ստանում են **ր**՝ անվանակերտ նշանակությամբ.

լի «լեցուն, ամբողջ, առատ» + **ր** > **լի-ր** «ամբողջություն, լրիվություն».

լու (լու-այ «լսեցի», հ-լու) + **ր** > **լու-ր** «լսողություն, ունկնդրություն, համբավ».

տու (ե-տու «տվեցի», արարչատու) + **ր** > **տու-ր** (ք) «տվչություն, տալու բան».

դի (դ(ի)-ն-ե-մ «դնում եմ», ե-դի «դրեցի») + **ր** > **դի-ր** (ք) «դրություն, վիճակ»:

Ո բառարմատ (**ո-մն**, **ո-ք**) + **ր** > **ո-ր**՝ **որ** «նա որ, այն որ».

Ի արմատ (**ի-ք**, գ-ի, **ի-մն**, **ի-ն-չ**) + **ր** > **ի-ր**՝ **իր** «մի բան, իր, գործ».

Յամ «ուշ» բառարմատ + **ր** > **համ-ր** «դանդաղ, դանդաղորեն» (մակբայ).

Այս բառ + **ր** > **այս-ր** «դեպի այստեղ, այս կողմ» (մակբայ).

Այդ բառ + **ր** > **այդ-ր** «այդ վայրում, այդտեղ» (մակբայ).

Անդ «այն վայրում» բառարմատ + **ր** > **անդ-ր** «դեպի այն կողմ, այնտեղ, մի կողմ»:

Ր ածանցը մի շարք բառերում ձուլվել է արմատին և չի գիտակցվում, որ ածանց է, օրինակ՝ **սեր** (= **սե-ր** < **k'ei-ro**), **սուր** (= **սու-ր** < **ko-ro**), **ոսկր** (= **ոսկ-ր** < **ostu-er**), **լար** (= **լա-ր** < **ula-ro**), **կոր** (= **կո-ր** < **go-ro**), **նոր** (= **նո-ր** < **nou-ro**) և այլն:

Միջին հայերենը նոր բաղադրություններ չի վկայում **ր** մասնիկով. **ր**-ն այս փոխում արդեն գործուն չէ, միայն հնուց ավանդված որոշ բառերում գիտակցվում է որպես բաղադրիչ: Օրինակ՝ **լի-ր**, հմմտ. **լի**, **լի-ց**, **լե-ցուն**. **տու-ր(ք)**, հմմտ. **բեր-ք-ա-տու**. **լու-ր**, հմմտ. **հ-լու**:

⁵ Տե՛ս Հ. Աճառյան, *Լիակատար քերականություն*, հ. 3, էջ 110 (ՄՄ, 14):

Արդի հայերենը ևս պահպանում է նման գործառնություններ: Օրինակ՝ լի-ա-լի-ր, բերան-ա-լի-ր, լի-ություն. ան-լու-ր «չլաված» և հ-լու «լսող, հնազանդ». մեծ-ա-դի-ր, բարձր-ա-դի-ր և դ(ի)-ն-ե-լ. բն-ա-տու-ր և կեն-ս-ա-տու...

Հ. Աճառյանը նշում է նաև, որ հնդեվրոպական **-mo** ածանցով հայերենում արտահայտվում է **մ** միավորը⁶, և գրաբարում նվազագույն կիրառություն ունի: Օրինակ՝ **ջեր-մ**, արմատը՝ **ջեր** (ջեր-ին, ջեր-ի-մ). **կող-մ**, արմատը՝ **կող** (կող, կող-մն). ան-գ-գա-մ, արմատը՝ **գա** (գ-գա-յ-ուն). **թուր-մ** «թաց» հիմքը՝ **թու-ր**, արմատը՝ **թու/թա** (թուր-ջ, «թրջոց», թու-ք, թա-ն-ա-մ, թա-ց).). **մեղ-մ** «փափուկ» և **մեղ**-կ-ե-մ «թուլացնել»:

Արդի հայերենում տարբերակելի են հետևյալ կառույցները.

ջեր-մ-ոց, ջեր-մ-ա-չափ և ջեր-ոց, ջեր-ա-չափ.

կող-մ և կող-ք, կող-եր.

կա-մ-ք և կա-յ-ուն.

ան-զգա-մ և զգա-լ, զգա-յ-ուն...

Ին միավորը (< հնդեվր. -ino ածանցից) գրաբարում գործուն է գիշ-ին «թաց», ջեր-ին «տաք», բիր-ին, արտաք-ին, լուս-ին: **Դարբին**, **մարմին** բառերում ածանցը չի գիտակցվում, նախալեզվում նրանց արմատներն են՝ գործառնությունից զրկված **դարբ** (< dhabr), **մարմ** (< mrm):

Ի միավորը (< հնդեվր. -yo ածանցից) գրաբարում ակտիվ գործառնությամբ է՝ աղ-ի/աղ, ար-ի/այր, ձր-ի/ձիր, մոլ-ի/մոլ, աստ-ի «հաստատուն» /աստ-ել «հաստատել», սակայն որոշ բառերում այն չի գիտակցվում՝ որդի (< por-ti-yo), ալի (< pl-yo), քենի (< suen-yo), ոզնի (< og hin-io):

Մն միավորը հանդիպում է՝ սեր-մն/սեր-ել, կող-մն/կող, ջեր-մն/ջեր-իմ, ո-մն/ո: **Մն**-ն չի գիտակցվում՝ ատամն (< dn-mn < ed արմատից), գեղմն (< vel-mn):

Եղ-ը գործուն է՝ **ուծ-եղ**/ոյժ, **սահ-եղ**, **շք-եղ**/շուք, **գոր-եղ**/ գոր-ություն, բայց **ասեղ-ն** բառի մեջ **ասեղ** միավորում չի գիտակցվում՝ **աս** (< ak՝ «սուր») արմատի մոտ:

Առ նախամասնիկը որպես բաղադրիչ գիտակցվում է՝ **առ-աջ**/աջ, **առ-ողջ**/ողջ, **առ-աք-ե-մ**/աք (ընդ առ տանիմ), **առ-ակ**/ակ-ն, իսկ **առաստաղ** (= առ-ա-ստաղ < stl «դնել, բարձրացնել, կանգնեցնել»), **առասպել** (= առ-ա-սպել < spel «խոսել, պատմել») բառերում մեռած **ստաղ**, **սպել** արմատների մոտ չի գիտակցվում:

Նի նախամասնիկը գրաբարում գործուն չէ, միայն **ն(ի)-շող-ե-մ** «փայլեցնել, լույս դուրս տալ» և **շող** բառերը համեմատելիս կնկատենք բաղադրիչ լինելը, իսկ **նիստ** բառի **ստ/սիտ** (< sed) արմատի մոտ, որ արժեզրկված է, **նի**-ն որպես բաղադրիչ չի գիտակցվում:

• Ուրեմն՝ լեզվի որևէ ժամանակահատվածում երբ բաղադրությունը մթագնում է նրա **հիմնական ձևույթի**՝ տվյալ համակարգում այլևս չգործառնվելու դեպքում, ապա երբեմնի արմատը անբաժանելիորեն ձուլվում է երկրորդական բաղադրիչին, և միասնաբար ընկալվում են որպես նվազագույն նշան: Այդպիսի նշաններ են՝ ատյան, դարբին, մարմին, ատամն, գեղմն, ասեղ, առաստաղ, առասպել, նիստ, որդի, ալի, քենի, ոզնի և այլն:

• Բաղադրությունը մթագնում և նվազագույն նշանի է վերածվում նաև բաղադրիչ միավորների հնչյունափոխությամբ և ձուլմամբ: Այս երևույթը հատկապես բնորոշ է միջին հայերենին, թեև նկատելի է և գրաբարում, օրինակ՝ տեր (= տի+այր), այժմ (= այս+ժամ), միւս (= մի+ես), մխիթար (= մի+խիթար) և այլն:

⁶ Տե՛ս Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 109-110 (ՄՄ, 16):

Միջին հայերենում՝ դորդ/ըդորդ «ուղիդ, ճիշտ» (= ուղիդ+որդ), զերդ/զեդ/զետ/զերթ// զեթ «որպես, ինչպես» (= զի+արդ), դոր «ուր, որտեղ» (= ընդ+որ), դունչ «բերանը և ծնոտը միասին» (= ընդ+ունչ), ջաղաց (= ջր+աղաց), այլվի/ալվի/ալվա «կրկին» (= այլ+վայր), լման «լրիվ» (= ի լրման) և այլն:

Բառերի պատմական փոփոխություններով նոր նվազագույն նշաններ են ձևավորվում, օրինակ՝ գրաբարի **այն** դերանվան հոգնակի սեռական, տրական **այնց** հոլովածնից միջին հայերենում կազմվում են հանց/հենց/էնց/ոնց նշանները, **հասանել** բայից արդի հայերենում՝ **հասցե**, **գո-մ** բայի ապառնուց՝ **գուցե** բառը, **կեա-մ** բայի ապառնուց՝ **կեցցե-ն**, **ազնիվ** բառը գրաբարի **ազն** բառի եզակի գործիականից:

Տարրորոշման սկզբունք

Բառերը կարելի է տարրորոշել պատմականորեն՝ հենվելով միայն բուն լեզվի զարգացման հաջորդական փուլերի ընձեռած հնարավորությունների վրա: Խիստ կարևոր են՝ ա) բառերի ստուգաբանական կազմությունը և բ) առանձին փուլերում կատարված փոփոխությունները:

Գ. Զահուկյանը տարրորոշման օրինակ է վկայում. Հին հայերենում **դիրապուր**, **մագապուրծ**, **պրծնում**, **սպրդիմ** բառերն ունեն ընդհանուր միավոր՝ **պուր-**, որի հիման վրա **պուրծ** և **սպ(ու)րդ** միավորները կարելի է ձևականորեն տրոհել այսպես՝ **պուր-ծ**, **ս-պուր-դ**: Սա ճիշտ տարրորոշում է, քանի որ ստուգաբանորեն ևս **պուր** արմատից անջատելի են բառասկզբի **ս** և բառավերջի **-ծ**, **-դ** տարրերը⁷:

Բառերի տարրորոշումը պատմական հիմքերի վրա դնելով՝ հնարավոր է դառնում հաշվի առնել առանձին փուլերում կատարված փոփոխությունները: Հստակ օրենք է. եթե որևէ միավոր ստուգաբանորեն բաղադրյալ է, բայց լեզվի մեջ կատարված փոփոխությունների հետևանքով նրա բաղադրյալ լինելը չի գիտակցվում, ուրեմն տվյալ փուլում տվյալ միավորը տրոհելի չէ, այսինքն՝ բաղադրյալ չէ:

Օրինակ՝ ստուգաբանորեն բաղադրյալ են, բայց հին հայերենում տրոհելի չեն.

Բառ	Արմատ	Իմաստ	Բաղադրիչ
տաւն	տա dθ	«անջատ»	-ւ -ն տա < da > տաւն > տոն > տոն
ծիւն	ծի g hi	«ձմեռ, ձյուն»	-ւ -ն ձի - g heyod -y -m այծ - g hiadoθ
հովիւ	հովի oui	«ոչխար»	-ւ -pa «սնել, բուծել»
հիւղ	հիւ (ծ)keu	«ծածկ»	-ղ -lo
տեղ	տե ded	«նիստ»	-ղ -lo
ըմպել	պ(ի) pi	«խում»	ըմ՝ նախամասնիկ՝ ըմ-բեր-ել = «համբերել» ըմ + pi = «խմել» ումպ-ը հետո ձևավորվեց
նեարդ	նեա δneu	«դարձ»	-ր -դ -er -t

- Գրաբար փուլում տրոհելի են հետևյալ կազմությունները (ՄՄ, 23-25).

Աստ = աս + տ. արմատ՝ **այս** (այ/ա հերթագայություն), ինչպես՝ այր և ար-ու.

Անդ = ան + դ. արմատ՝ **այն**.

⁷ Գ. Բ. Джаукян, Очерки по истории дописменного периода армянского языка, էջ 128-129 (ՄՄ, 21):

Երկիւղ = երկ + իւղ, հմմտ. երկ-չ-ոտ, երկ-ն-չ-ի.

Ոլորտ = ոլոր + տ. արմատ՝ **ոլոր**.

Սերտ = սեր + տ, «խիտ, հարագատ, ընտիր», հմմտ. սեր-ել, սեր-ունդ, սեր «կաթի խիտ, թանձր մասը».

Գաղտ = գաղ + տ, «թաքուն», հմմտ. գող-ունի, գող-տ-ուկ.

Պտույտ = պիտ կամ պուտ + ոյտ, հմմտ. պատ-ել «փաթաթել» «պտտել»՝ ի/ա, ու/ա.

Շփոթ = շփ կամ շուփ + ոթ, հմմտ. շփ-ք «շփոթություն» և շուփ «կասկած, խառնակ».

Ողբ = ող + բ, հմմտ. ող-ող-ան-ալ, ող-իկ ող-իկ գալ «ողբալ».

Ղեղք «ղեղին» = ղեղ + ք, հմմտ. ղեղ-ին.

Խուճապ = խուճ + ապ, հմմտ. խուճ «վախեցնող բան».

Սարսափ = սարս + ափ և սարս-իմ.

Փաղփ «փայլ» = փաղ + փ, հմմտ. փող-փող-եմ «փայլփլեցնել», փայլ.

Շռայլ = շիռ + ալլ, հմմտ. արբ-շիռ.

Դրոյլ «դռնապան» = դուր + ոյլ, դուր-ք, դր-ան-իկ.

Կուղիս = կուղ + իս, «կլանող, լափող», արմատ՝ կուղ. լ/ղ հերթագայության համար հմմտ. փայլ և փող-փող-ալ, ալլ և աղ-ալ-աղ, ան-ալ-ի և աղ-ի.

Ուղիս = ուղ + իս, «հեղեղատ», հմմտ. ող-ող-ել, հեղ-եղ-ատ.

Շաղախ = շաղ + ախ, հմմտ. շաղ-ել.

Գոյ «գոյություն» = գո + յ, հմմտ. գո-մ «կա».

Բայ «խոսք» = բա + յ, հմմտ. բա-մ.

Կայ «գոյություն» = կա + յ, հմմտ. կա-մ.

Բառ «խոսք» (բարբառել «խոսել») = բա + ռ, հմմտ. բա-մ.

Լուռ = լու + ռ, հմմտ. հ-լու «լսող».

Ուր = ու + ռ, հմմտ. յ-ռ «ղեպի ուր».

Իր = ի + ռ, հմմտ. ի-ք, ի-մն.

Որ = ո + ռ, հմմտ. ո-ք, ո-մն, ո:

• Ածանց + արմատ կաղապարով, որոնք մակբայակերտ ածանցներ, նախդիրներ են.

Զգոյշ = զ + գոյշ, հմմտ. գուշ-ան-ամ «զգուշանալ», գո՛յշ «զգուշացիր».

Զի՛ = զ + ի՞, հմմտ. ի՞-ւ, ի՞-մ.

Զուարթ «մշտարթուն» = զու + արթ, հմմտ. արթ-ուն.

Հախուռն = հա + խուռն, հմմտ. խուռն.

Յակիրճ = յա + կիրճ, հմմտ. կրճ-ատ, կարճ.

Նշոյլ = նի + շոյլ «երևացող լույս», հմմտ. ն-շող-եմ «լույս ցայտել», շող «լույսի շառավիղ».

Նհատ = նի + հատ, «պակաս, թերի» հմմտ. հատ-ան-ել.

Նախանձ = նա + խանձ, հմմտ. խանդ-ել.

Նամանավանդ = նա + մանավանդ/մանավանդ.

Մփռել = ս + փիռ + ել, հմմտ. փռ-ել.

Մուրալ = ս + ուր + ալ, հմմտ. յուր-ալ.

Մտածել = ս + տած + ել, հմմտ. տած-ել (ՄՄ, 24):

• Ածանց + արմատ + ածանց կաղապարով (ՄՄ, 24).

Յաչաղ «աչքածակություն» = յ + աչ + աղ, հմմտ. աչ-ք.

Յապաղիմ = յ + ապ + աղ + իմ, հմմտ. ապա.

Հուժկու = հ + ոյժ + կու, հմմտ. ոյժ.

Յաճախ = յ + աճ + ախ, հմմտ. աճ-ել.

Ընկղմիմ = ըն + կուղ + մ + իմ, հմմտ. կուլ:

• Արմատ + ածանց + ածանց կաղապարով (ՄՄ, 25).

Մտերիմ = միտ + եր + իմ, հմմտ. մէտ, միտ-ել և յիտ-իմ, ուշ-իմ.

Բարձր = բար + ձ + ր, հմմտ. բար-ձ-ի, բառ-ն-ամ.

Կեանք = կեա + ն + ք, հմմտ. կեա-մ, կեն-դ-ան-ի.

Հանգրուան = հանգ + ր + ուան, հմմտ. հանգ-իստ. **ք** ածանցի համար հմմտ. յամ-ք «դանդաղ»:

• Ածանց + արմատ + ածանց + արմատ (կամ ածանց) կաղապարով.

Խրախճան = խ + ուր + ախ + ճան, հմմտ. ուր-ախ, տ-խ-ուր, խ-ր-ախ-ան-ալ.

Համբարձումն = համ + բար + ձ + ումն, հմմտ. բառ-ն-ամ:

• Քննված բառերից մի քանիսը գործածությունից դուրս են գալիս միջին հայերենում, դրանցից են **դեղը, դրոյլ, նհատ, փաղփի**, արդի հայերենում բացի դրանցից նաև **յաչաղ** «աչքածակություն» բառը:

Փոփոխակ տարրեր

Եթե լեզվի նշանային համակարգի որևէ ոլորտում ձևային հնչույթային կազմը փոփոխություն է կրում, ուրեմն այդ ձևային գործառնում է մեկից ավելի արտահայտություններով, այսինքն՝ **փոփոխակներով**: Այլ կերպ ասած՝ **ձևային փոփոխակներ** կամ **փոփոխակ կառուցվածքային տարրեր** անվան տակ պետք է հասկանալ **ձևային իր հնչույթային կազմի փոփոխվող արտահայտություններով**:

Օրինակ՝ գրաբարում մեկ արտահայտությամբ գործառնող տարրեր են՝

արմ. հմմտ. արմ-ատ, գ-արմ, ընդ-արմ-ան-ալ.

արկ. հմմտ. արկ-ան-ել, ակ-ն-արկ, ենթ-արկ-ումն:

Երևում է, որ ընդգծված տարրերը տարբեր դիրքերում իրենց հնչույթային կազմը անփոփոխ են պահում:

Հակառակ սրանց, փոփոխակներով են գործառնում հետևյալ տարրերը.

սեր//սիր. մարդ-ա-սեր, մարդ-ա-սիր-եմ.

այր//ար//առ. քեռ-այր, ար-ամ-բ-եմ, առ-ն-ա-քաջ.

այս//աս//ս. այս-պէս, աս-տ, գերի-ս (ցուց. հոդ).

արեւ//արեգ. արեւ-ա-կէգ, արեգ-ակ-ն-ա-կերպ.

հուր//խուռ. յա-հուր//յա-խուռ-ն.

ի//յ. ի գետոյ, յ-արքայէ.

ին//յն. նո-ր-ին, նո-յն.

եք//ոք. կեղ-եք-ումն, բորբ-ոք-ումն.

եմ//իմ//ում//ամ//մ. խոհ-եմ, ուշ-իմ, ճոռ-ում, թարշ-ամ, ջեր-մ.

Փոփոխակներ ձևավորվում են հնչույթների հերթագայությամբ՝ ե/ի, այ/ա, ր/ռ, լ/գ, հ/խ, ի/յ, ե/ի/ո/ա:

Ձևային փոփոխակների առաջացման հիմքերը տարբեր են պատմականորեն՝ 1) կան փոփոխակներ, որոնց գոյացման աղբյուրը հենց նույն համակարգում գործող օրենքներն են. դրանք **գործուն փոփոխակներ** են, 2) կան փոփոխակներ, որոնց գոյացման աղբյուրը նախորդ համակարգում գործած և դադար առած, մի որևէ տերիտորեալ տարբերակում (բարբառ, խոսվածք) գործող, բայց գրական լեզվի համակարգին ոչ հատուկ օրենքները կամ օտար ազդեցություններն են. դրանք էլ **ոչ գործուն փոփոխակներ** են (ՄՄ, 32-53):

Գործուն փոփոխականներ. – Հայերենի գրավոր շրջանի երեք փուլերի յուրաքանչյուր համակարգում գործուն փոփոխականներ առաջ բերող պայմանները երկուսն են՝

ա) ձևային շեշտակիք և շեշտագուրկ լինելը,

բ) հնչյունային ոլորտի որոշ ազդեցությունը, որ մեծ դեր ունի գրաբարում:

Ա. **Հին հայերենում**՝ է/ի. է գ/իգ (իգ-ակա՛ն), քէ՛ն-քինո՛ւ,

-իջ//չ (գր-ի՛չ, գր-չ-ութի՛ւն)

ն յ//ու -ոյթ//ութ (երեւ-ո՛յթ, երեւ-ութ-ական),

ա՛/(ը). արմ-ա՛տ, արմ-(ը)տ-ի՛ք,

ա՛ւ/ա. մա՛ւտ/մատ (մատ-չ-ի-մ), արտա՛ւր/արտաս-ո՛ւք.

Միջին հայերենում՝ ո՛ւ/(ը). պո՛ւրճ//պ(ը)րճ (պ(ը)րճ-ե՛ք),

ի՛/Օ. -ի՛ճ//ճ (կտր-ի՛ճ, կտր-ճ-ե՛ք),

ո՛ւ/վ. առո՛ւ/առվ (առվ-ո՛ւ),

ա՛/Օ. դանա՛կ/դանկ (դանկ-ի՛կ),

ո՛ւ/Օ. ժողո՛վ//ժողվ (ժողվ-ել), ո՛ւ/վ. (խոր-ո՛ւ, խոր-վ-ած):

Արդի հայերենում՝ ե՛/ի. դե՛զ/դիզ-ե՛լ,

ի՛/ը. գի՛ր/գ(ը)ր-ել,

ո՛ւ/Օ. անասո՛ւն/անաս-ն-ական...

Բ. Որոշ ձևային հնչյունային որևէ ոլորտում ենթարկվում են լեզվի տվյալ համակարգին բնորոշ հնչյունափոխության:

Օրինակ՝ **Ին//յն** ձևային փոփոխականներից առաջինը՝ **ին**, գործառում է բաղաձայնից հետո, իսկ **յն**-ն **ո** և **ա** ձայնավորներից հետո, ինչպես՝ նո-ր-ին և նո-յն, սո-ր-ին/սո-յն, կամ՝ դիւր-ին, ջեր-ին, վերջ-ին, ամեն-եւ-ին և ողջ-ո-յն, ան-ա-գոր-ո-յն, իսկ-ո-յն, երկ-ա-յն, մի-անգամ-ա-յն, նոյն-ժամ-ա-յն:

Եռանդամ ձևային փոփոխականներ՝

որդի//որդե//որդւ (որդի-ք, որդե-ակ, որդւ-ոյ), արք-ունի-ք, արք-ունե-աց, արք-ունւ-ոյ.

ոսկի//ոսկե//ոսկւ (ոսկի-ք, ոսկե-այ, ոսկւ-ոյ), թագ-ուհի-ք, թագ-ուհե-աց, թագ-ուհւ-ոյ.

ար//առ (արա՛, ար-ար-իչ, առ-ն-եմ).

ար//առ (ար-ա-հետ, ար-ու, առ-ն-ական).

ան//ամ (փոքր-կ-ան, փոքր-կ-ամ-բ).

աց//աս (զգ-աց-ումն, զգ-աս-ց-ես):

Նկատելի է, որ առնմանությամբ և տարնմանությամբ փոփոխականներ են ձևավորվում.

Տարնմանությամբ՝ կիծ//կիս (կծ-ու, կս-կիծ), վեց//վեշ (վեշ-տասան).

Առնմանությամբ՝ ծուն – ճան (ծան-ալթ, ճան-աչ-եմ):

Միջին հայերենում եռանդամ փոփոխականները երկուսի են փոխվում՝ որդի//որդե, ոսկի//ոսկե և այլն:

Ոչ գործուն փոփոխականներ. – Լեզվի տարբեր համակարգերում ոչ գործուն փոփոխականները, որոնց գոյությունը նույն համակարգում գործող օրենքներով չի պայմանավորվում: Օրինակ՝ **գրաբարում** հնարավոր չէ բացատրել, թե ինչու մի քանի ձևայիններում **այ** երկբարբառը հերթագայում է **ա** ձայնավորով, ինչպես՝ այս > աս-տ,

այն > ան-դ, այր > ար-ա-հետ, կամ ինչո՞ւ **վ/ւ/ու** հնչյունախումբը հերթագայում է **զ**-ով, ինչպե՞ս՝ կով > կոզ-ի, հեւ > հագ-ագ, արեւ > արեգ, չու > չոգ, կամ ինչո՞ւ **տալ** բայի **ա** ձայնավորը որոշ բայաձևերում հերթագայում է **ու** ձայնավորով, ինչպես՝ տա-մ > ե-տու, այդպես էլ **միջին գրական լեզվում** չի բացահայտվում, թե ինչո՞ւ կան ծիլ//ճեղ, կեռ//կոռ, ճուտ//ճետ, յերջ//որջ, կոթ//կանթ, յեմո//յամառ, յեղմ//մեղմ,

հարհանդ/մարմանդ, թալալ/թապալ, անթայր/անթեղ, խալասա/խալիս, բուրգ/պուրճ, թագ/թաջ, լազվարդ/լաջվարդ, ժողուլ/մշղուլ, միրաթ/միրաս, թորկել/թարկել փոփոխակաները, կամ **արդի հայերենում** ինչո՞ւ **ձեռ** ձևույթին զուգահեռ ձեր-բ-ա-կալ-ել բառում կա նրա **ձեր** փոփոխակը և այլն:

Ոչ գործուն փոփոխականեր են ստուգաբանական այնպիսի փոփոխակաները, որոնք դիտվող համակարգում պահպանում են իրենց ձևական և իմաստային կապը: Օրինակ՝ տա-մ, ե-տու բառածների **տա//տու** փոփոխականերում **տ**-ն ընդհանուր հնչույթ է՝ երկուսից մեկը, **կին**, **կան**-այք բառածների **կին/կան** փոփոխականերում **կ**, և հնչույթներն ընդհանուր են, ապահովում են ձևական կապը:

Իմաստային կապը երեք տեսակ է՝ **իմաստային նույնություն, մոտիկություն, հեռվություն**:

Իմաստային նույնություն. – Գրաբարում՝ **ագ/գե** (ագ-ան-իմ, գ-գե-ն-ում), **գաղ/գեղ** (գաղ-ձ-ն, գեղ-ձ «գայլուկ»), **կեր/կուր** (կեր շանց. կուր արկանին), **տեղ/եսող**, **փող/փաղ/փայլ**, **ո/ու** (յ-ո, յ-ու, հմմտ. ու-ր), **աղտ/աղծ**, **ջեր/ջեռ**, **այր/ար** (ար-ու), **դալ/դեղ** (դալ-ուկ-ն, դեղ-ին): Միջին հայերենում՝ **պեղծ/պիղծ**, **որջ/յերջ**, **խոշոր/խաշար**: Արդի հայերենում՝ **այր/ար/առ**, **բարձ/բերձ**, **թառ/թարշ/թոռ/թորշ/թոշ**, **ջեր/ջեռ**, **կեր/կուր**:

Իմաստային մոտիկություն. – Գրաբարում՝ **այլ/աղ**, **գաղ** (գաղ-տ)//**գող**, **դի/դա** (դի-ել, դա-լ), **թա/թու**, **կիթ/կութ**, **լերկ/ռդորկ**, **չոզ/չու**, **յորդ/յորձ**: Միջին հայերենում՝ **քենթ/քոնթ**: Արդի հայերենում՝ **բույծ/բուտ**, **գյուտ/գիտ**, **խոր/խար**, **հորդ/հորձ**, **կոթ/կանթ**...

Իմաստային հեռվություն՝ բարբառի կամ այլ լեզվի ազդեցությամբ հնչույթային փոփոխություն՝ **հրաման/ֆարման**, **թշնամի/դուշման**, **թագ/թաջ**, **լազվարդ/լաջվարդ**, **բուրգ/բուրջ** (պուրճ)...

Կարևոր է նաև «Օժանդակ տարրերի գործառությունը» (ՄՄ, 53-94):

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА (МОРФЕМИКА И ЭЛЕМЕНТОЛОГИЯ) - ЭДУАРД МКРТЧЯН - В статье мы показали, что первая попытка исторической экспертизы армянского словообразования была предпринята Маро Мурадяном в 1970-х годах. С этой точки зрения выявляются структурные элементы слов и производимые на каждом этапе изменения, а также два типа переменных единиц: активные и неактивные переменные элементы, их морфо-семантические проявления, принцип декомпозиции, функция вспомогательных элементов и др.

Ключевые слова: арменоведение, древний, средний, современные этапы языка, индоевропейский праязык, историческая экспертиза, синхронные и межвременные методы, этимология, морфология, элементология, фонетические суффиксы, активные и неактивные модификаторы, дефиниция, главные, вспомогательные и пассивные элементы.

*HISTORICAL LEXICOLOGY (MORPHEMICS AND ELEMENTOLOGY) - **EDUARD MKRTCHYAN** -In the article, we have shown that the first attempt at the historical examination of Armenian word formation was made by Maro Muradyan in the 1970s.*

From this point of view, there are revealed the structural elements of words and the changes made at each stage, as well as two types of variable units: active and inactive variables, their morphemic and semantic manifestations, the principle of distinction, the function of auxiliary elements, etc..

Key words: *Armenology, old, middle, modern stages of the language, Proto-Indo-European, historical study, synchronous and asynchronous methods, etymology, morphemics, elementology, phonetic suffixes, active and inactive variables, distinction, main, auxiliary and passive elements.*